

सोलापूर शहराच्या झोपडपट्टीतील बालगुन्हेगारी

डॉ. भाग्यश्री मल्लिकार्जुन पाटील

समाजशास्त्र विभाग

यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज, कोल्हापूर

गोषवारा

या शोधनिबंधात सोलापूर शहरातील झोपडपट्टीतील बालगुन्हेगारांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोलापूर शहराची लोकसंख्या १२ लाखांहून अधिक आहे. ज्यामध्ये 220 झोपडपट्ट्या आहेत. या झोपडपट्टीत 2.20 लाख लोक राहतात. बालगुन्हेगारी हा असामान्यपणाचा प्रकार आहे. सोलापूर शहरात बालगुन्हेगारीचा प्रश्न गंभीर आहे. या चोरट्यांमध्ये बल्ब, बूट, कपडे, पाण्याचे नळ चोरणे आणि मंदिरात आणि जत्रेच्या वेळी किंवा गर्दीच्या ठिकाणी गर्दीत असलेल्या लोकांचे सोन्याचे दागिने हिसकावणे यांचाही समावेश आहे. काहीवेळा ते मुद्दाम मोठा खिसाही कापताना दिसून येतात. दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव, पालकांच्या निष्काळजीपणा, प्रेम आणि वात्सल्य यांचा अभाव ही बालगुन्हेगारीची प्रमुख कारणे आहेत.

या अभ्यासासाठी, निरीक्षण आणि तपशीलवार मुलाखत पद्धत वापरली जाते. झोपडपट्टी समुदायातील लोक आणि नेत्यांशी अनौपचारिक चर्चा करून आवश्यक अतिरिक्त माहिती गोळा केलेली आहे.

हा शोधनिबंध महाराष्ट्रातील सोलापूर शहरातील झोपडपट्टी आणि बालगुन्हेगारीचा अभ्यास करण्यापुरता मर्यादित आहे. जगातील सर्व शहरांमध्ये झोपडपट्ट्या आहेत. हे सर्वत्र स्वीकारलेले वास्तव आणि अपरिहार्य घटना बनले आहे. जगातील सर्व देशांमध्ये झोपडपट्टी हे शहरी जीवन आणि समाजाचे वास्तव आहे. जगातील प्रत्येक समाजात, प्रत्येक शहरात एक झोपडपट्टी आहे जिथे गरीब लोक हलाखीचे जीवन जगतात. हे एक असे क्षेत्र आहे जेथे कारणे ही मुख्यतः ग्रामीण स्थलांतरितांची आहेत. ज्यांनी आपली शेती सोडून शहरांमध्ये कामाच्या शोधात आले आहेत. बर्गेलच्या मते, "झोपडपट्टी हे शहरामध्ये निकृष्ट घरांच्या स्थितीचे क्षेत्र म्हणून दर्शविले जाऊ शकते."

परिचय :

सोलापूर हे आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आणि महाराष्ट्राच्या सीमेवर वसलेले केंद्रस्थान आहे. महानगरपालिका 180 चौरस किलोमीटर क्षेत्र व्यापते. या शहरातील झोपडपट्ट्यांच्या आजच्या लोकसंख्येवरून असे दिसून आले आहे की, झोपडपट्टी भागात बालगुन्हेगारीची समस्याही गंभीर आहे. रिमांड होम्स आणि प्रमाणित शाळांमध्ये हे तरुण किती वेळा पकडले गेले हे देखील कळते. या झोपडपट्टीत बालगुन्हेगार राहतात ही वस्तुस्थिती आहे.

बालगुन्हेगारी ही झोपडपट्ट्यांची गंभीर समस्या आहे आणि हा एक प्रकारचा असामान्यपणा आहे. त्यामध्ये भीक मागणे, दुर्भावनापूर्ण गैरवर्तन आणि अशासकीय वर्तनाचा समावेश आहे. बालगुन्हेगाराची व्याख्या मेमोरियाद्वारे केली जाते, किशोरवयीन कालावधीच्या संदर्भात, जी 7 ते 21 वर्षांपर्यंत असते.

साधारणपणे झोपडपट्टीतील पालकांना गरजेपेक्षा जास्त मुले असतात. अज्ञान आणि आर्थिक ताण त्यांना त्यांच्या मुलांच्या योग्य विकासात निष्क्रिय बनवतात जे सहसा त्यांच्या कुटुंबातील नको असलेले पाहुणे असतात. ही दुर्दैवी मुले त्यांच्या पालकांकडून पूर्णपणे दुर्लक्षित आहेत. ते वाजवी कारणाशिवाय किंवा पालकांच्या संमतीशिवाय घरातून अनुपस्थित राहतात आणि त्यांच्यात गुंडगिरी विकसित होते. ते किरकोळ गुन्हे करतात, खिसे कापून पैसे गोळा करतात आणि दारू आणि अंमली पदार्थांची तस्करी करतात.

अध्ययनाचा उद्देश :

बालगुन्हेगारीच्या समस्या आणि कारणांचा अभ्यास करण्यासाठी या अभ्यासाचा उद्देश

1. प्रतिसादकर्त्यांच्या कुटुंबांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे आणि कुटुंब आणि विचित्र वर्तन यांच्यात काही महत्त्वपूर्ण संबंध आहे का हे तपासणे
2. नाजूक वागणुकीत काही मानसिक समस्या आहे की नाही हे शोधण्यासाठी जसे की स्नेह सामाजिक संपर्काची गरज इ
3. पालक मुलांच्या नातेसंबंधाचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी. मुलांचे अपराधी वर्तन आणि त्यांच्या समाजविरोधी सवयींचा अभ्यास करणे यात काही भूमिका आहे का.

गृहीतक :

ज्या मुलांकडे विविध क्षेत्रांत दुर्लक्ष केले जाते, ज्यामुळे वाईट सवयी तयार होतात आणि त्यांच्या पालकांचे प्रेम, काळजी, संरक्षण यांचा अभाव आणि वाईट सामाजिक-आर्थिक स्थिती यामुळे बालगुन्हेगारी निर्माण होते.

माहिती संकलनाचा नमुना आणि कार्यपद्धती :

सामान्य माहितीच्या आधारे सोलापूर महापालिकेने अधिकृतपणे घोषित केलेल्या 220 झोपडपट्ट्यांपैकी ठराविक झोपडपट्ट्यांची निवड केली आहे.

१. मोदी हरिजन वस्ती
२. निराळे वस्ती (उंब्रजकर वस्ती)
३. घोंगडे वस्ती

मोदी हरिजन वस्तीला 466 घरे मिळाली असून त्यापैकी 56 (12%) साध्या यादृच्छिक नमुना पद्धतीने निवडली गेली आहेत. निराळे वस्ती झोपडपट्टीमध्ये 297 कुटुंबे आहेत त्यापैकी 36 (12%) त्याच आधारावर निवडली गेली आहेत. घोंगडे वस्ती झोपडपट्टीमध्ये 85 कुटुंबे आहेत ज्यापैकी 10 (12%) साध्या यादृच्छिक नमुना पद्धतीने निवडले आहेत. अशाप्रकारे 102 घरांचा नमुना काढला आहे आणि तो अगदी प्रातिनिधिक आहे असे

म्हणता येईल आणि प्रत्येक घरामध्ये मी कुटुंब प्रमुख असलेल्या एका पुरुष किंवा महिला प्रतिसादकर्त्याची मुलाखत घेतली आहे.

या अभ्यासाच्या उद्देशाने निरीक्षण आणि तपशीलवार मुलाखती घेतलेल्या आहेत. जनगणना अहवाल आणि महानगरपालिका आणि पोलीस स्टेशनमधील मौल्यवान नोंदी देखील आवश्यक माहिती मिळविण्यासाठी संदर्भित केल्या आहेत. झोपडपट्टी समाजातील संबंधित नेते आणि कार्यकर्त्यांशी चर्चा करून आवश्यक अतिरिक्त माहितीही गोळा केली आहे. हे या अभ्यासास अत्यंत उपयुक्त ठरले आहे.

अलीकडच्या काळातील आधुनिक समाजातील सर्वात महत्त्वाची सामाजिक समस्या म्हणजे किशोरवयीन गुन्हेगारी. जलद शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणाचा परिणाम म्हणून बालगुन्हेगारी देखील उदयास आली आहे. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे, कौटुंबिक जीवन प्रभावित झाले आहे आणि कौटुंबिक अव्यवस्था आणि किशोरवयीन अपराधांच्या वाढीसाठी ते पुरेसे सोयीस्कर आहेत.

सोलापूर शहरातील झोपडपट्टीच्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, झोपडपट्टी भागात बालगुन्हेगारांची समस्या खूप गंभीर आहे. झोपडपट्टीच्या लोकांशी झालेल्या चर्चेत कळले की, रेल्वे यार्डात कोळसा चोरणारी मुले आहेत, ते घरातील कोंबडी, बल्ब, चपला, कपडे, पाण्याचे नळ चोरतात, बाजार आणि जत्रेच्या वेळी मंदिरात गर्दी करणाऱ्या लोकांचे सोन्याचे दागिने हिसकावून घेतात. कधी-कधी ते जाणूनबुजून खिसे कापतात, या तरुणांना किती वेळा पकडून पोलीस ठाण्यात नेले जाते आणि रिमांड होम्स आणि प्रमाणित शाळांमध्येही दाखल केले जाते. या झोपडपट्टीत बालगुन्हेगार मुली राहतात हे वास्तव आहे.

या झोपडपट्टीतून पोलीस ठाण्यात 10 बालगुन्हेगारांची नोंद असल्याचे अभ्यासातून समोर आले आहे. झोपडपट्टीतील 14 कुटुंबातील सदस्य आणि नेत्यांशी चर्चा केली आणि या झोपडपट्ट्यांमध्ये रेकॉर्ड केलेले बालगुन्हेगार देखील आढळले. याचा अर्थ 102 कुटुंबांपैकी एकूण 24 बालगुन्हेगार सापडले आहेत. याचा अर्थ या झोपडपट्ट्यांमध्ये 23% कुटुंबांमध्ये बालगुन्हेगार आहेत.

एखादे मूल केवळ खालच्या वर्गातले असल्यामुळे किंवा त्याचा आळशीपणा किंवा कदाचित वॉर्ड कंपनीत पडल्यामुळे तो उनाड किंवा भिकारी बनतो. या मानसिक समस्यांची मुळे सामान्यतः गुणवत्ता किंवा कौटुंबिक परिस्थिती किंवा कुटुंबातील पालकांनी मुलांना दिलेल्या भिन्न उपचारांमध्ये आणि या परस्पर संवादांवर मुलाची प्रतिक्रिया कोणत्या पद्धतींमध्ये यावर मानसिक समस्यांची मुळे ठरलेली असतात.

बालगुन्हेगारीची मुख्य मुळे खालील घटकात आहेत.

१. कौटुंबिक प्रभाव
२. शेजार आणि समयस्कर गटांचा प्रभाव
३. शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण
४. समुदाय आणि सामाजिक समस्या

१. कौटुंबिक प्रभाव :

मूल फक्त घरातच विनयशीलता शोधते. जर त्याला असे आढळले तर पालक शिक्षण घेण्यापेक्षा पैसे कमविण्याच्या त्याच्या क्षमतेला अधिक महत्त्व देतात, त्याच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करतात आणि विचित्र नोक्या करून किंवा भीक मागून पैसे कमविण्याचा प्रयत्न करतात. एक मूल त्याच्या पालकांचे बारकाईने निरीक्षण करते आणि ते त्याला काय करण्यास सांगतात यापेक्षा ते कसे वागतात हे महत्त्वाचे आहे. पालकांचा नकार किंवा खूप कडकपणा आणि कठोर पर्यवेक्षण देखील मुलाला घरापासून दूर नेऊ शकते.

२. शेजार आणि समवयस्क गटांचा प्रभाव :

घराचे शेजारी, हा अत्यंत जवळचा परिसर आहे जो मुलांच्या सामाजिकीकरणात मदत करतो. मुले सहसा इतरांच्या सहवासात गुन्हेगारी वर्तन करतात. ते मर्यादेपर्यंत गुन्हेगार बनतात कारण त्यांना त्यांच्या शेजारच्या आणि मित्रांच्या मंडळात सामान्य समर्थन मिळते.

३. शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण :

शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे शहरांमध्ये झोपडपट्ट्या उभ्या राहिल्या आहेत ज्यात सुविधांचा अभाव आहे, जे गर्दीने भरलेले आहेत आणि लाखो गोपनीयता दडलेले ठिकाण समजले जाते. दोन्ही पालकांना कामावर जावे लागत असल्याने मुले सामाजिक बाजूने एकटी पडली आहेत. अनेक गुन्हेगार आणि समाजकटकांनाही या झोपडपट्टीत आश्रय मिळतो. नागरीकरणामुळे संयुक्त कुटुंबे तुटल्याने त्यांची काळजी घेणारे कोणी नाही. योग्य मार्गदर्शनाच्या अभावामुळे आणि पालकांच्या निष्काळजीमुळे मुले असे असामान्यपणे वागतात.

४. समुदाय आणि सामाजिक समस्या :

गरीबी, कमी वेतन आणि बेरोजगारी हे काही आंतरसंबंधित घटक आहेत, जे मुलांना गुन्हेगारी करिअरसाठी तयार करू शकतात. जर गरिबी हेच सर्व गुन्हांचे कारण असेल, तर अत्यंत विकसित पाश्चात्य राष्ट्रांपेक्षा विकसनशील देशांत गुन्हांचे प्रमाण जास्त असायला हवे होते. गरिबी आणि इतर घटक जसे की वंचितपणाची सापेक्ष भावना, परकेपणा, अनामिकता, सामाजिक नियंत्रणाचा अभाव इत्यादी. कारणामुळे देखील व्यक्ती गुन्हेगारी बनू शकतो.

उत्तरदात्यांच्या टिप्पण्यांवर असे लक्षात येते की, चित्रपट आणि टी.व्ही. मुलांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकण्याची भूमिका बजावते. सोलापूरच्या झोपडपट्ट्यांचा अभ्यास दर्शवितो की, बालगुन्हेगारीच्या समस्येला सामान्य कारणे देखील लागू आहेत. त्यामुळे बालगुन्हेगाराचा खरा उपाय फक्त घरातच आहे असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष :

१. मुलाने केवळ कुटुंबाचाच सदस्य नाही तर एखाद्या व्यवसायात काम करणारा, समाजाचा एक सदस्य बनला पाहिजे आणि त्यामुळे त्याला जीवनातील मूल्यांमध्ये योगदान देण्यास आवश्यक सक्षमता मिळेल. हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा लहान वयात चांगल्या सवयी लावल्या जातात.

२. झोपडपट्ट्या हे मुख्यत्वे गरिबीचे उत्पादन आहे आणि झोपडपट्टीतील बहुसंख्य मुले गरीब पालकांची आहेत.
३. सामान्यतः झोपडपट्टीतील पालक निरक्षर असतात, त्यांच्या त्रासदायक सामाजिक जीवनामुळे ते त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची फारशी काळजी घेत नाहीत.
४. वाईट सामाजिक-आर्थिक स्थिती वाईट सवयी निर्माण करते, ज्यामुळे अपराध होतो.

बालगुन्हेगारी ही आधुनिक समाजातील सर्वात महत्त्वाची सामाजिक समस्या आहे. सोलापूरच्या झोपडपट्ट्यांमध्ये बालगुन्हेगारांची समस्या गंभीर असल्याचे या अभ्यासातून समोर आले आहे. कुटुंबातील गुन्हेगारी मात्र प्रभावशाली वयोगटातील मुलांवर परिणाम करणार नाही. झोपडपट्टी भागात लहान मुले स्त्रिया अगदी मुलभूत गरजा. झोपडपट्टी भागात कोणतेही भावनिक बंध नव्हते किंवा मनोरंजन, सुविधाही नव्हत्या. गरिबी आणि काबाडकष्ट यांमुळे मुलांचे विविध क्षेत्रांत वाईट रीतीने दुर्लक्ष होते आणि ते वाईट संगतीत गुंततात, ज्यामुळे वाईट सवयी निर्माण होतात. मुले सहसा इतरांसोबत अपराधी वर्तनाची मैत्री करतात. मालमत्तेच्या मार्गदर्शनाअभावी आणि पालकांच्या संगोपनामुळे मुले असामान्यपणे वावरतात.

सूचना :

१. अल्पवयीन गुन्हेगारांना अतिशय काळजीपूर्वक आणि प्रेमाने हाताळले पाहिजे. जेणेकरून त्यांना गुन्हाच्या मार्गापासून दूर ठेवता येईल.
२. सरकारी आणि स्वयंसेवी स्तरावर सहानुभूतीपूर्ण आणि सुसंघटित प्रयत्न आवश्यक आहेत.
३. झोपडपट्टीतील मुलांसाठी योग्य शिक्षण आवश्यक आहे.
४. पुरेशा संख्येने बाल मार्गदर्शन केंद्र, दवाखाने आणि कार्यक्षम कौटुंबिक समुपदेशन सेवा उपलब्ध झाल्या पाहिजेत.
५. समुदायाच्या सहभागास प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे त्यासाठी स्थानिक समुदाय गट देखील करू शकतात.
६. झोपडपट्टीतील मुलांसाठी उपयुक्त असलेल्या विविध उपक्रमांचे पुनरावलोकन आणि निरीक्षण करण्यास प्रोत्साहन देण्याचे कार्य स्थानिक समुदाय गट देखील करू शकतात.

संदर्भ सूची :

१. बरजेल ई. ई. : अर्बन सोशियोलॉजी, Mcgraw Hill Book Inc. New York, 1955.
२. आंद्रे बेतले : फॅमिली अँड सोशल चेंजेस इन इंडिया अँड अदर साउथ एशियन कंट्रीज इन इकॉनॉमिक विकली एनुअल Vol. XVI
३. पी. वर्मा : पॅथॉलॉजी ऑफ क्राईम अँड डेलीक्वन्ती, साहित्य भवन पब्लिशर आग्रा, १९७२
४. ए.आर. देसाई : सल्म्स अँड अर्बनायझेशन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई 1970
५. नूर मोहम्मद : स्लम कल्चर अँड डेव्हिएंट बिहेवियर इद्रा-बियत-इ-दिल्ली, कासिम जान स्ट्रीट, दिल्ली 2001.
६. नेल्स अँडरसन : अर्बन सोशियोलॉजी एशिया पब्लिशिंग हाऊस मुंबई 1965

के.अँड ईश्वरान

७. जे एफ बलसारा : पॅटर्न ऑफ सोशल लाईफ इन मेट्रोपॉलिटन एरियाज, कनिष्का पब्लिशर, न्यू दिल्ली 1970.

८. सी.बी. मेमोरिया : सोशल प्रॉब्लेम अँड सोशल डिसऑर्गनायझेशन इन इंडिया, किताब महाल पब्लिशर,
अलाहाबाद 1981